

Dr. Phil. Julian RENTZSCH*

BATI RUMELİ TÜRKÇESİNDE YARDIMCI YAPILAR

Özet

Bu yazıda iki Batı Rumeli Türkçesi derlemi incelenecektir: 1890–1895 yılları arasında Ignác Kúnos tarafından derlenen Adakale ağızı metinleri ile 1931’de Gyula Németh tarafından derlenen Vidin ağızı metinleri. Bu metinler çeşitli açıdan ilginçtir. Bu yazıda, istemek, bilmek, başlamak gibi yardımcı eylemler ve lazım ile mümkün yardımcı sıfatları içeren yapılara odaklanılacaktır. Çağdaş Ölçünlü Türk dilinde böyle yapılarda çoğu zaman bir adeylem vardır (örn. oku-MAK istiyorum, oku-MA-m lazım). Batı Rumeli Türkçesinde de – kısmen başka çekim kurallarıyla olsa da – adeylemler kullanılmaktadır. Bunun dışında ise bağlayıcı işlevini gören bitimli kip biçimlerine başvuran yapılar da vardır. Ölçünlü Türkçeyle Batı Rumeli ağızları arasındaki farkların, söz konusu ağızların Balkan dilleriyle ilişkisinden kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Oysa makalede Batı Rumeli ağızlarında ortaya çıkan yardımcı yapıların bazı yapısal niteliklerinin Türk dil ailesinde yaygın olan kalıplara uyduğu ve bu yapıların Türk dillerinde doğal bir eğilim olarak bulunan tipolojik bileşenlere başvurularak oluşturulduğu savunulacaktır. Bu tipolojik bileşenlerin söz konusu ağızlarda dil ilişkisi neticesi olarak güçlenmiş olması mümkündür.

Anahtar kelimeler: Batı Rumeli Türkçesi, Yardımcı yapılar, Dilbilgiselleşme, Dil tarihi, Dil ilişkileri

Abstract

Auxiliary Constructions Western Rumelian Turkish Dialects

This paper investigates two Western Rumelian Turkish text corpuses: dialect texts from Adakale, collected by Ignác Kúnos between 1890 and 1895, and from Vidin, collected by Gyula Németh in 1931. While these texts are interesting in several respects, the present paper will focus

* Johannes Gutenberg Üniversitesi, Türkoloji Bölümü, Mainz, ALMANYA;
julianrentzsch@yahoo.com

on constructions involving verbal auxiliaries such as istemek, bilmek, başlamak, and the nominal auxiliaries lazım and mümkün. The constructions formed with these auxiliaries in Modern Standard Turkish usually involve a verbal noun (e.g. oku-MAK istiyorum, oku-MA-m lazım). In Western Rumelian Turkish, verbal nouns do occur as well, albeit with partly diverging government rules, but there are also constructions that include finite mood forms in subjunctive function. While the differences between Standard Turkish and Western Rumelian Turkish have been claimed to result from contact with Balkan languages, it will be argued that some basic features of the structural types underlying the Western Rumelian auxiliary constructions correspond to widespread Common Turkic patterns, and that the Western Rumelian patterns make use of typological components already predisposed in Turkic language structure, with a possible increase in prominence due to language contact.

Key words: Western Rumelian Turkish, Auxiliary constructions, Grammaticalization, Language history, Language contact

1. Giriş

Bu yazıda Türk ağızlarının Batı Rumeli grubuna ait olan iki ağız dikkate alınmaktadır: Adakale ağızı ile Vidin ağızı. Adakale, sakinlerinin hemen hepsi Türk olan bir Tuna adasıydı. 1691’de Osmanlılar tarafından fethedildi. Sonraki zamanlarda aidiyeti Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya, sonra Avusturya-Macaristan İmparatorluğu arasında değişip durdu. 1923’ten sonra Romanya’ya aitti. Baraj inşası yüzünden ada 1968’de tahliye edildi, 1971’de su altında kaldı.

Bu çalışmada incelenen 265 sayfalık Türkçe metni kapsayan ağız derlemesi 1890–1895 yılları arasında Macar Türkolog Ignác Kúnos tarafından toplanıp 1907’de yayımlanmıştır. Metinleri kaydettiği zamanlarda adanın nüfusu yazarın tahminine göre aşağı yukarı 550 kişiydi. Adaya komşu, Tuna Nehri’nin sol kıyısında çoğunlukla Rumen nüfusa sahip olan Orşova şehri ve biraz akış aşağı sağ kıyısında çoğunlukla Sırp nüfusa sahip Kladovo şehri bulunmaktaydı; dolayısıyla Rumence ile Sırpça, Adakale ağızıyla ilişkide bulunan en önemli diller sayılır.

Vidin, Adakale’den yaklaşık 70 km akış aşağı, Bulgaristan’a ait bir şehir. 1396’da Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedildi. Bu çalışmada kullanılan, Almanca tercümesiyle beraber 253 sayfa tutan Vidin ağızı metinler, 1931 yılında Macar Türkolog Gyula Németh tarafından kaydedildi (Németh, 1965, s. 14–15). O zaman şehrin nüfusu yaklaşık 18.000’di. Doğal

olarak, Türk ağız daha o zamanlarda Bulgarcayla yakın ilişkide bulunmaktaydı. Vidin’de bugün bile Türkçe de konuşulmaktadır.

Birbirine benzeyen bu iki Türk ağız Ölçünlü Türk Diliyle karşılaştırıldığında pek çok özellikler göstermektedir. Bu yazıda odaklanan görüngüler ses bilgisi veya söz varlığıyla ilgili değil, biçimbilim-sözdizimi alanına aittir. Bilindiği gibi Türkçede *istemek*, *bilmek*, *başlamak* gibi eylemler ve *gerek*, *lazım*, *mümkün* gibi ad veya sıfatların dar anlamda sözcüksel işlevi yanında yardımcı öge olarak kullanılışı da vardır. Bu kullanışta yardımcı öge ana eyleme kipsel ya da kılınışsal bir anlam bileşeni ekler. Yardımcı yapılarda yardımcı öge, bir birleştirici öge vasıtasıyla ana eylemin köküyle birleştirilir <ANA EYLEM+BİRLEŞTİRİCİ+YARDIMCI>. Söz konusu birleştirici öge çoğu zaman ulaş, adeylem ya da çekimlenmiş adeylemden ibarettir. Örneğin Ölçünlü Türk Dilinde *okumak istemek* (katılımcı içi istek için), *okumasını istemek* (katılımcı dışı istek için), *okuyabilmek* (genel olanaklılık için), *okumayı bilmek* (öğrenilmiş veya içkin yetenek için), *okuması lazım* (gereklilik için), *okuması mümkün* (katılımcı dışı olanaklılık için), *okumaya başlamak* (eylemin başlangıcı için) gibi yapılar vardır. Batı Rumeli ağızlarında bu yapıların bazılarının görünümü oldukça farklıdır. Farklar başta birleştirici ögeyle ilgilidir. Yazının devamında önce bu farklılıkların birkaç örneği sunulacak, sonra farklılıklara yol açan sebepler aranacaktır.

Terminolojiyle ilgili not: Türkçede *mastar* terimi çoğu zaman hem -*mAk*, -*mA*, -(y)*Iş* gibi Türkçe adeylemler için hem de Hint-Avrupa dilleri tipi *infinitif*ler için kullanılmaktadır. İki öge grubu arasındaki ayrımı (bk. aşağıda) korumak için bu makalede, yukarıda anılan Türkçe ögeler *adeylem*, Hint-Avrupa dillerinin *mastar*ları ise *infinitif* diye adlandırılacaktır. *Dilek kipi* terimi, kimi zaman Hint-Avrupa dillerinde yaygın olan *subjonctif* için kullanılmasına karşın, aynı terimin başka kullanışları da olduğundan bu yazıda Fransızca *subjonctif* terimi korunacaktır.

2. Batı Rumeli Türkçesinde yardımcı yapılar

Yukarıda anılan Ölçünlü Türkçe ifadelerine denk Batı Rumeli yapılarında iki tür birleştirici öge göze çarpmaktadır. Birisi adeylem ile yönelme durumunu kapsar (-*mAgA*), diğeri tasarlama kiplerinden (Ergin, 1958, s. 258–259; Korkmaz, 2003, s. 26, 569; Gencan’ın (³1975, s. 271) terminolojisine göre: dilek kipleri) ibarettir. Birleştiricinin işlevi tasarlama kipince görüldüğü takdirde şahsa bağlı olarak şu biçimler kullanılmaktadır:

Tablo 1: Birleştirici olarak kullanılan kipler

Şahıs	Kip türü	Biçimler
1. şahıs	Gönüllülük kipi	-(y)Aylm; - (y)Allm
2. şahıs	İstek kipi	-(y)Asln; - (y)Aslnlz
3. şahıs	Emir kipi	-sln; -slnlAr

İstemek yardımcı eylemini içeren yapılarda hem Adakale hem de Vidin ağzında her iki tür birleştirici öge sık sık ortaya çıkmaktadır (krş. Johanson, 2012). Yönelme durumuyla çekimlenen adeylemi içeren yapı (-mAgA *istemek*) tamı tamına Ölçünlü Türkçe -mAk *istemek*'e denk düşer, yani sadece katılımcı içi istekler için uygundur. (Katılımcı içi isteklerde isteyici ve kılıcı özdeştir.) Bu durum Adakale ağzından örnek (1) ile Vidin ağzından örnek (2)'de görülmektedir:

(1) *Çocuk kızı kesmege isterse de kıyamaz.*

'Çocuk kızı kesmek isterse de kıyamaz.'

(Adakale; Kúnos, 1907, s. 104)

(2) *İkanmaga istemesse, ekmek yemege istemesse, bari bir kave içsin.*

'Yıkanmak istemezse, ekmek yemek istemezse, bari bir kahve içsin.'

(Vidin; Németh, 1965, s. 184)

Birleştirici ögesi tasarlama kipi olan yapılar ise hem katılımcı içi hem de katılımcı dışı (isteyici ile kılıcı farklı olan) istekler için kullanılmaktadır. Tasarlama kiplerinin şahıs özelliği taşıması, isteyici ile kılıcıyı ayırmayı mümkün kılar (Ölçünlü Türkçedeki *okumasını istiyorum* örneğinde gibi). Oysa bu imkândan her zaman istifade edilmez. Örnek (3) ile (4)'te isteyici ile kılıcı aynıdır:

(3) *Bu çocuk ta oradan geçerken altınları görüy, istey alsın.*

'Bu çocuk da oradan geçerken altınları görüyor, almak istiyor.'

(Adakale; Kúnos, 1907, s. 194)

(4) *Ben yiyeyim seni isteyim.*

'Seni yemek istiyorum.'

(Vidin; Németh, 1965, s. 251)

Buna karşı, örnek (5) ile (6)'da katılımcı dışı istekler ifade edilmektedir:

- (5) *İsteyim beni bu hapıstan çıkarasın.*
'Beni bu hapisten çıkarmanı istiyorum.'
(Adakale; Kúnos, 1907, s. 56)
- (6) *Şinden sora arabayı koşasın istemem.*
'Şimdiden sonra arabayı koşmanı istemem.'
(Vidin; Németh, 1965, s. 183)

Yukarıda belirtilen yapılardan başka Batı Rumeli Türkçesinde *almak istersem de* (Kúnos, 1907, s. 102), *gelmeni isterim* (Kúnos, 1907, s. 70) gibi, Ölçünlü Türkçede de normal sayılan yapılar, az sayıda olsa bile, ortaya çıkar.

Genel olanaklılık her iki ağızda Ölçünlü Türk Dilinde olduğu gibi - (y)*Abilmek* ile -(y)*AmAmAk* aracılığıyla ifade edilmektedir. Ayrıca, Vidin ağızda *bilmek* eylemi, bazen yönelme durumuyla çekimlenmiş adestem (örn. (7)) ya da tasarlama kipi (örn. (8)) ile birleştirilmiş bir şekilde ortaya çıkar. (Bu görüngü Adakale ağız derleminde bulunmamaktadır.) Bütün bu örneklerde öğrenilmiş veya içkin yetenekler söz konusudur:

- (7) *Okumaga biliyse, hatim başlar, okur.*
'Okumayı biliyorsa, hatme başlar, okur.'
(Vidin; Németh, 1965, s. 343)
- (8) *Bu hayvannar okusun bilir mi?*
'Bu hayvanlar okumayı bilir mi?'
(Vidin; Németh, 1965, s. 185)

Katılımcı dışı olanaklılık için kullanılan, *mümkün* sıfatını içeren yapılarda da hem yönelme durumuyla çekimlenmiş adesteme (örn. (9)) hem de tasarlama kipine (örn. (10)) rast gelinir. Örneklerimiz Adakale ağızdan alınmıştır; Vidin ağız materyallerinde bulunmamaktadır.

- (9) *Sen onı zorlen almaga mumkin yok.*
'Onu zorla alman mümkün değil.'
(Adakale; Kúnos, 1907, s. 36)
- (10) *Seyiz okadar çalışırse de mümkün deyil atlar su içsin.*

‘Seyis ne kadar çaba gösterirse de atların su içmesi mümkün değil.’

(Adakale; Kúnos, 1907, s. 105)

Lazım sıfatı her iki ağızda tasarlama kipiyle birleşmektedir. *-mAgA*’ya derlemlerimizde rastlanmamaktadır.

(11) *Lazım yalandan bir şey soyleyim.*

‘Yalan söylemem lazım.’

(Adakale; Kúnos, 1907, s. 60)

(12) *Siz lazım gidesiniz, tavaf edesiniz.*

‘Gidip tavaf etmeniz lazım.’

(Vidin; Németh, 1965, s. 124)

Şimdiye dek anılan dört adet yardımcı ögenin hepsi (*istemek, bilmek, mümkün, lazım*) kipsellik (İng. *modality*) ifadeleri üretmek için kullanılmaktadır. Birleştirici işlevindeki *-mAgA* ile tasarlama kipi arasındaki iş bölümü ise başka yardımcı yapılarda da görülmektedir. Örneğin, Vidin ağızında *başlamak* eylemi Ölçünlü Türk Dilinde olduğu gibi adeylem ile yönelme durumunu kapsayan bir birleştirici ögeyle birlikte vardır (örn. (13)), ama birleştirici öge olarak tasarlama kipleri de kullanılmaktadır (örn. (14)).

(13) *Kız başlar ağlamaya.*

‘Kız ağlamaya başlar.’

(Németh; 1965, s. 191)

(14) *Kıs başlar ağlasın.*

‘Kız ağlamaya başlar.’

(Németh; 1965, s. 145)

Benzer durum Adakale’de *bırakmak* eyleminde (ters değişkenlerle) görülmektedir. Ölçünlü Türkçede alışlagelmiş *bırakın gelsin* gibi yapılar yanında (örn. (15)) *-mAgA* birleştiricisini içeren yapılara da rast gelinmektedir (örn. (16)).

(15) *Bırakın içeriye gelsin.*

(Adakale; Kúnos, 1907, s. 217)

(16) *Kocakarıyı içeri girmeye brakiyeler.*

‘Kocakarının içeri girmesine izin veriyorlar.’

(Adakale; Kúnos, 1907, s. 160)

Korkmak ile *utanmak* eylemleri Adakale’de yönelme durumuyla bulunmaktadır (ki Ölçünlü Türkçede çıkma durumu yanında kabul edilen bir seçenektir, krş. örn. (17) ile (19)), Vidin ağzında ise tasarlama kipiyle kullanılmaktadır (örn. (18) ile (20)):

- (17) *Dışarı çıkmaga korkarmış.*
'Dışarı çıkmaktan/çıkmaya korkarmış.'

(Adakale; Kúnos, 1907, s. 167)

- (18) *Dembel Hasan korkar gelsin eve.*
'Tembel Hasan eve gelmekten korkar.'

(Vidin; Németh, 1965, s. 128)

- (19) *Kendi arkadaşlarının yanına da sokulmaga utandığından*
'Kendi arkadaşlarının yanına da sokulmaktan/sokulmaya utandığından'

(Adakale; Kúnos, 1907, s. 53)

- (20) *Kuçugi zengin olduğuna buyugune utanır halatır sorsun.*
'Küçüğü zengin olduğu için büyüğüne hal hatır sormaktan

utanır.'

(Vidin; Németh, 1965, s. 241)

Ölçünlü Türkçede genellikle belirtme durumuyla kurulan *unutmak* eylemi de Batı Rumeli’de yönelme durumuyla çekimlenmiş adeylem (örn. (21)) veya tasarlama kipi (örn. (22)) ile birleşmektedir.

- (21) *İğneyi almaga unudiy.*
'İğneyi almayı unutuyor.'

(Adakale; Kúnos, 1907, s. 174)

- (22) *Çocuk gider, unudur su alsın gene.*
'Çocuk gider, yine su almayı unuttur.'

(Vidin; Németh, 1965, s. 229)

Yönelme durumunu kullanma eğilimi Batı Rumeli ağızlarında o kadar kuvvetlidir ki, bazen aslında özne işlevini gören adeylem bile yönelme durumunda ortaya çıkabilir:

(23) *Soylemege işime gelmez.*

‘Söylemek işime gelmez.’

(Adakale; Kúnos, 1907, s. 74)

Geçici bir sonuç olarak, bu çalışma çerçevesinde incelenen Batı Rumeli ağızlarında yardımcı yapılarda birleştirici olarak *-mAgA* ile tasarlama kiplerinin göze çarpıcı bir derecede yaygın olduğunu tespit edebiliriz. Tasarlama kiplerinin kullanılışı Latince ve Roman dillerinde yaygın olan *subjonctif* inkine benzer. *Subjonctif* tümcede başka eyleme bağlı olan yüklemelerde kullanılan bitimli bir biçimdir (Fransızca *subjonctif* < Latince *subiunctivus*, krş. Grekçe *hypotaktikos* ‘bağlı, tabi’). Tasarlama kipleri de yukarıda gösterilen örneklerde başka bir eyleme bağlıdır, üstelik de bitimli biçimlerdir. Bu noktada Batı Rumeli Türkçesi ile Roman dilleri arasında bir benzerlik vardır. Bu benzerliğin olanaklı sebepleri ise sonraki bölümlerde tartışılacaktır.

3. Komşu dillerdeki durum

Yukarıda belirtilenler türü ayrımlar çoğu zaman dil ilişkileri neticesi olarak açıklanmaktadır. Özellikle infinitifin kaybolup yerine bitimli biçimler geçmesi Balkan dilleri için tipiktir. Balkan dillerinin Batı Rumeli Türkçesi üzerindeki etkisini değerlendirebilmek için komşu dillerdeki duruma göz atmamız yerindedir.

Vidin ağızıyla yakın ilişkide bulunan Bulgarcada infinitif hemen büsbütün kaybolmuştur. Yukarıdakine benzer ifadelerde bu dilde iki bitimli biçim kullanılmakta, arasına *da* parçacığı konulmaktadır. Bağlı olan eylem normal olarak bitmişlik (*perfective*) şeklindedir. Aşağıda istek ifadeleriyle yetinilecektir, oysa olanaklılık, gereklilik vb. için de aynı stratejiyle kurulan yapılar vardır. Bulgarcada katılımcı içi istekler (24) örneğine göre, katılımcı dışı istekler ise (25) örneğine göre ifade edilmektedir:

(24) *Iskam da objadvam s tjax.*

‘Onlarla öğle yemeği yemek istiyorum.’

(Sözcüğü sözcüğüne: ‘İsterim ki öğle yemeği yerim onlarla.’)

(25) *Te iskat da objadvam s tjax.*

‘Onlarla öğle yemeği yememi istiyorlar.’

(Sözcüğü sözcüğüne: ‘İsterler ki öğle yemeği yerim onlarla.’)

Adakale ağızı için önemli olan Sırp dilinde katılımcı içi isteklerde infinitifin kullanılması da devam etmektedir (örn. (26)’da *kupiti*), ancak *da* parçacığı aracılığıyla birbirine bağlanan iki bitimli biçim daha yaygın olarak

kullanılmaktadır. Sonuncu yöntem hem katılımcı içi (örn. (27)) hem de katılımcı dışı (örn. (28)) istekler için uygundur.

(26) *Hoću kupiti hleb.*

‘Ekmek almak istiyorum.’

(27) *Hoću da kupim hleb.*

‘Ekmek almak istiyorum.’

(Sözcüğü sözcüğüne: ‘İsterim ki ekmek alırım.’)

(28) *Ja hoću da ti kupiš hleb.*

‘Ekmek almanı istiyorum.’

(Sözcüğü sözcüğüne: ‘Ben isterim ki sen ekmek alırsın.’)

Adakale ağzıyla yakın ilişkide bulunan diğer dil Rumencede de infinitif’in kullanılması büyük ölçüde azalmıştır. (19. yüzyıldan itibaren kullanılışı Fransızcanın etkisiyle yazı dilinde tekrar artmaya başlamıştır.). Yardımcı yapılarda genellikle iki bitimli biçim tercih edilmekte ve araya *să* parçacığı girmektedir (krş. Hasenstab, 2010, s. 55–59). Bu yapı, gramer kitaplarında *subjonctif* (Rumence *conjunctiv*) olarak adlandırılmaktadır; ancak bu kip üçüncü şahıs dışında biçimsel açıdan bildirme kipi ile özdeşir.

(29) *Vreau să lucrez.*

‘Çalışmak istiyorum.’

(Sözcüğü sözcüğüne: ‘İsterim ki çalışırım.’)

(30) *Vreau să lucrezi.*

‘Çalışmanı istiyorum.’

(Sözcüğü sözcüğüne: ‘İsterim ki çalışırsın.’)

Özetle, komşu dillerin yardımcı yapılarında iki bitimli biçimin kullanılması, Batı Rumeli Türkçesinde de kısmen iki bitimli biçimin kullanılmasını etkilemiş olabilir, ama yapım Türkçede büsbütün farklıdır: Bulgarca, Sırpça ile Rumencede bağlı eylemin biçimi bildirme kipiyle özdeşken (Rumencede üçüncü şahıs dışında), Türkçede bağlı eylem tasarlama kipleri, yani ilkin kipsel anlamlar şifrelelendiren biçimler taşır. Kısaca, *koşasın istemem* (örn. (6)) gibi yapılar için komşu dillerde hiç bir kalıp bulunmamaktadır. *Kesmege isterse* (örn. (1)) gibi ifadeleri de çağdaş komşu dillerin ışığında açıklamak zordur. Sonuç olarak, Batı Rumeli Türkçesinde ortaya çıkan görüngülerin kısmen Türkçeye içkin bir eğilimin neticesi olarak açıklanması gerektiğini saptayabiliriz.

4. Diğer Türk dillerindeki durum

Hakikaten Batı Rumeli Türkçesindekilere benzer yapılar başka Türk dillerinde de görülmektedir. Böyle yapılar en çok Orta Türkçeden itibaren ortaya çıkmıştır. Eski Türkçedeki durumuna göz atmadan önce birkaç Orta Türkçe yapıya bakalım. (Şekillerin bütün zenginliğini bu yazının kapsamında gösteremeyeceğiz.)

Tasarlama kipleriyle kurulan kipsel yapılar örneğin Çağatay Türkçesinde yaygın. Baburname’de (16. yüzyıl) birleştirici öge olarak istek kipinden (-GAy) istifade eden istek (örn. (31)), olanaklılık (örn. (32)) ile gereklilik (örn. (33)) ifadeleri bulunmaktadır:

(31) *Tiledük kim bu kış ‘âriyatı bergey.*
‘Bu kış için bize ödünç vermesini istedik.’
(Baburname 59r4)

(32) *Néçe cihatdın mumkin émes édi kim alarğa bérilgey.*
‘Onlara verilmesi birkaç bakımdan mümkün değildi.’
(Baburname 51v10–11)

(33) *Kérek kim uşbu xaṭṭ yétkeç uşul haftada her néçe keç
kalsalar elbette
çıksunlar.*
‘Her ne kadar geç kalsalar da bu mektup ellerine geçince aynı
haftada mutlaka yola çıkmaları gerek.’
(Baburname 360v1–2)

Yönelme durumuyla çekimlenen adeylemi (-mAgA) örneğin Codex Cumanicus’da (14. yüzyıl) buluruz. Örnek (34) bir istek ifadesi, örnek (35) bir gereklilik ifadesi temsil eder:

(34) *Tilersen bilmaga søuersen tengirni ge søumessen, sorgil
senig conglni, søuermi tengrini.*

‘Tanrıyı sevip sevmediğini bilmek istersen, gönlüne sor,
Tanrıyı
sever mi.’

(Sözcük sözcüğüne: ‘Dilersen bilmeye seversin Tanrıyı ya da
sevmezsin, sor gönlünü, sever mi Tanrıyı.’)
(Codex Cumanicus 62r; Drimba, 2000, s. 119–120)

(35) *Kerec busga sagizlamaga.*

‘Düşünmemiz gerek.’
(Sözcüğü sözcüğüne: ‘Gerek bize düşünmeye.’)
(Codex Cumanicus 63v; Drimba, 2000, s. 122)

17. yüzyılda Oğuz lehçelerinde benzer yapılarda hem yönelme durumuyla çekimlenen adeylem, hem de tasarlama kipleri yaygın. Aşağıdaki örnekler bir İstanbul Türkçesi metinden (bk. Hazai, 1973) ve bir İsfahan Azericesi metinden (bk. Johanson, 1985) alıntılanmıştır. Her iki metin Latin harfleriyle yazılmıştır, yani transkripsiyon metinler sınıfına mensuptur. İstek ifadeleri örn. (36)–(38)’de gösterilmekte, olanaklılık ifadeleri örn. (39)–(40)’ta, gereklilik ifadeleri ise örn. (41)–(43)’te.

(36) *Gair kimβelerden βormaga iβtemem.*
‘Başka kimseden sormak istemem.’
(İstanbul Türkçesi; Hazai, 1973, s. 156)

(37) *Istemezdi youdanun ulkecina guezmaga chunki gifoutlar isterleridi ozini uldurmaga.*
‘Yehuda ülkesine gitmek istemezdi, çünkü Yahudiler kendisini öldürmek isterlerdi.’
(İsfahan Azericesi; Rentzsch, 2013, s. 151)

(38) *Bazi ozlarindan isterleridi doutçunlar amma kimcé el ouzatmedi ustina.*
‘Bazıları onu tutmak isterlerdi, ama kimse ona el uzatmadı.’
(İsfahan Azericesi; Rentzsch, 2013, s. 156–157)

(39) *Atlarun ve kizoglanlarun illetlerini zerafetile ürtmege billerler.*
‘Atların ve kızların illetlerini zarafetle örtmeyi bilirler.’
(İstanbul Türkçesi; Hazai, 1973, s. 102)

(40) *Nechun bilmenem chimdi caa tabe olmaga?*
‘Sana şimdi niçin tabi olamıyorum?’
(İsfahan Azericesi; Rentzsch, 2013, s. 99)

(41) *Mazul olan passalarun ademlerinden βormaga lazum.*
‘Azledilmiş paşaların adamlarından sormak lazım.’
(İstanbul Türkçesi; Hazai, 1973, s. 100)

(42) *Gyerekturki aik olalum.*

‘Ayık olmamız gerek.’

(İstanbul Türkçesi; Hazai, 1973, s. 70)

(43) *Ciz guerek bir birinan aiaglarunzi ouiacz.*

‘Birbirinizin ayaklarını yıkamanız gerek.’

(İsfahan Azericesi; Rentzsch, 2013, s. 135)

Eski Uygurcadaki duruma gelince, bu dilde istek ile olanaklılık ifadeleri çoğu zaman bir ulaçtan istifade edilerek yapılır, gereklilik ifadeleri ise yalın bir adeylem aracılığıyla. Örneğin *barğalı saqınur siz* ‘gitmek istiyorsunuz’ (Maitrisimit 2.06.v27), *toyın bolğalı küseyür* ‘keşiş olmak istiyor’ (Maitrisimit 2.13v17), *sözlegeli uğuluk küçümüz* ‘söyleyebilecek gücümüz’ (Altun Yaruk P1.00.04.r08–09), *belgürtgeli bolur* ‘belirtmek mümkün’ (Altun Yaruk P1.02.17.v15), *tutmağ kergek erti* ‘tutmak gerek idi’ (Xvastvanift 274–275) vb. *Başlamak* eylemi de genellikle bir ulaçla birlikte ortaya çıkar: *nomlağalı başlamış* ‘vaaz etmeye başlamış’ (Xuanzang III: 0815), *açılı başlantı* ‘açılmaya başladı’ (Xuanzang VIII: 0521). Böyle yapılarda en çok kullanılan ulaç, ilkin amaç anlamı ifade eden *-GAlI*’dır, bunun dışında *-(y)V* ulacı da kullanılmaktadır.

Özetle, genellikle *saqınmak* ve *küsemek* ‘istemek’, *umağ* ‘-(y)Abilmek’, *bolmağ* ‘mümkün olmak’ ve *başlamağ* yardımcı öge kullanışlarında bir ulaç, *kergek* ‘gerek’ ise bir adeylemle birleşmektedir. En yaygın birleşimler aşağıdaki tabloda gösterilmektedir:

Tablo 2: Eski Uygur dilinde en yaygın olan yardımcı yapıların bazıları:

Birl eştirici	Yar dımıcı	Anlambili msel alan	Anlam
- Gall	se- kü	İstek	‘-mAk istemek’
- GAlI	in- sağ	İstek	‘-mAk istemek, -mAYl düşünmek’
- GAlI/-(y)V	u- k	Olanaklılı	‘-(y)Abilmek, - mAYl bilmek’
- Gall	bol -	Olanaklılı	‘-mAsl/-mAk mümkün’
- GAlI/-(y)V	ba şla-	Başlangı	‘-mAYa başlamak’
- mAK	ker gek	Gereklili	‘-mAsl/-mAk gerek’

sVK			
-			
mlş			
-			
GU			

Oysa, Eski Uygurca döneminde bile ara sıra değişiklikler de görülmektedir. Örneğin, *kergek* yardımcı kimi zaman -*GAll* ulacıyla birlikte ortaya çıkar: *ögretig kılğalı kergek* ‘öğretim yapmak gerek’ (Altun Yaruk P1.00.12.v17). Bu görüngü kuşkusuz -*GAll küsemek*, -*GAll umaq*, -*GAll başlamak* gibi kipsel-kılınışsal ifadeler yapısal benzeşim olarak açıklanabilir. Demek, yardımcı yapıların biçimsel uyumlulaşması ta Eski Uygurca döneminde başlamıştır.

Ayrıca, *küsemek* yardımcıyla şekillendirilen yapılarda kimi zaman -*GAll* ulacı yerinde yönelme durumuyla çekimlenen bir adeylem (-*GU+KA*) görülmektedir: *bilgüke küsüşlög köñülleri* ‘bilmeye istekli gönülleri’ (Altun Yaruk B01.26.v12), *nom bitigig tükel bütürü bititgüke küsüş* ‘dogma yazıyı tüm olarak yazdırma isteği’ (Altun Yaruk P1.00.06.r06–08).

Demek, Orta Türkçe döneminden itibaren yaygınlaşmaya başlayan <ADEYLEM+YÖNELME DURUMU> birleştiricilerinin ilk örnekleri de Eski Uygur döneminde mevcuttur.

Çağdaş Türk dilleri ile ağızlarındaki durum incelenirse yardımcı yapıların birbirinden çok farklı olduğu, yine de eski zamanlarda da görülen bileşenlerin (örn. birleştirici olarak ulaç, yalın adeylem, yönelme durumuyla çekimlenen adeylem gibi öğelerin kullanılması) çeşitli dağılımlarda da olsa yer yer korunduğu saptanabilir. Ayrıntılara girmeksizin salt iki örnek anmakla yetinilecektir:

Hakasça dahil olmak üzere bazı Güney Sibirya Türk dillerinde -*(V)rGA* şeklinin birleştirici işlevinde olağanüstü önemli olduğu görülür. Bu şekil yönelme durumuyla (-*GA*) çekimlenen bir adeylemdir (Eski Türkçede de adeylem olarak kullanılan -*(V)r*, -*(y)Ur*’a denk düşen -*(V)r*); dolayısıyla Hakasça -*(V)rGA* ögesi Eski Uygurca -*GUKA* ile Oğuzca -*mAgA/-mAyA*’ya yakın akrabadır. Kıpçak dilleri bazen Hakasça (örn. Tatarca), bazen Oğuzca (örn. Kumukça, Kumanca), bazen ise Eski Uygurcadakine (örn. Kazakça) benzer şekiller kullanmaktadır.

Yeni Uygurcada *başlamak* ‘başlamak’ eylemi kimi zaman amaçlı ulaç -*Gili* (<-*GAll*), kimi zaman ise yönelme durumuyla çekimlenen adeylem -*(i)şKA* ile birleşir (-*Gili başlamak*, -*(i)şKA başlamak*). Bu görüngü, amaçlı ulaç ile <ADEYLEM+YÖNELME DURUMU> arasında bir bağlantı olduğunu gösterir. *Mumkin* ‘mümkün’ sıfatı ise kimi zaman yalın adeylem -*(i)ş*, kimi zaman ise yönelme durumuyla çekimlenen adeylem -*(i)şKA* ile birleşir (-*(i)ş*

mumkin, *-(i)şKA mumkin*). Bu, yönelme durumunun yardımcı yapılarda önem kazanmasına başka bir örnektir (krş. Codex Cumanicus *-mAgA kerek*).

Özetle, yönelme durumunun yardımcı yapılarda kullanılması Eski Uygurcada bile seyrekçe görülmüş, Orta Türkçe döneminden itibaren ise Türk dünyasının farklı yerlerinde olağanlaşmıştır. Yardımcı yapılarda tasarlama kiplerinin kullanılması da Orta Türkçe döneminde hem Çağatay Türkçesi, hem Kıpçak Türkçesi hem de Oğuz Türkçesinde yaygınlaşmıştır. Dolayısıyla, buna benzer yapıların Batı Rumeli Türkçesinde de var olması, salt komşu dillerle ilişkisinin neticesi olarak açıklanamaz. Batı Rumeli Türkçesine komşu dillerin bu yapıları ağızlarda yaygınlaştırmada, neredeyse genelleştirmede bir katkısı olması mümkün, ama yapıların kendisi söz konusu dillerle ilişki kurmadan önce de Türkçede mevcuttu.

5. Dilbilgiselleşme yolu

Sonuncu adım olarak, Eski Uygurcadakine benzer durumun, Orta Türkçe ve Çağdaş Türk dillerindeki duruma nasıl geliştiği sorusuna dönelim.

Görüldüğü gibi, Eski Uygurca yardımcı yapılarda çoğu zaman amaçlı ulaş *-GAII*, birleştirici işlevini görmüştür. Orta Türkçede *<ADEYLEM+YÖNELME DURUMU>* ile tasarlama kipleri içeren subjonctif yapılar yaygınlaşmaya başlamıştır. (Subjonctif yapılar kısmen *kim*, *ki* gibi bir tümleyici de içerir.) Hint-Avrupa dillerinin bazılarında bilinen subjonctif, Türk yapılarda çoğu zaman gönüllülük kipi, üçüncü şahıs emir kipi veya istek kipi tarafından temsil edilmektedir. (Bunların dışında dilek-koşul kipine başvuran yapılar da vardır. Bu yapılar eldeki araştırmada dışta bırakılmıştır.) Bütün bu birleştirici öğelerin ortak yönü, anlamlarında amaçlı bir bileşenin var olmasıdır: *-GAII* ulacının temel anlamı zaten amaçlıdır: *yekke sūñüşkeli kelti* 'cinlere karşı dövüşmek için geldi' (Xvastvanift Berlin 3, bk. Erdal, 2004, s. 489). Yönelme durumu ise bir hedefe yöneliklik şifrelemektedir, ki sık sık simgesel kullanışları da vardır. Dolayısıyla yönelme durumuyla çekimlenen adeylemin yaygın kullanışlarından biri amaçlılıktır. Bu yüzden *dövüşmeye geldi* ile *dövüşmek için geldi* ifadeleri anlamdaştır. Başka deyişle *-GUKA*, *-mAgA*, *-(i)şKA*, *-(V)rGA* gibi şekilleri, amaçlı ulacın yeniden kurulumu olarak yorumlamak mümkündür. Tasarlama kiplerine gelince, gerçekleştirilmesi amaçlanan eylemlerde kullanılmaktadır. Örneğin *okuyayım*, *okuyasın* ile *okusun* şekillerini çoğu zaman 'okuma eyleminin özne tarafından gerçekleştirilmesi amaçlanmakta' olarak yorumlamak mümkündür.

İşin ilginç yanı, yardımcı yapılarda birleştirici öğenin (ister amaçlı ulaş olsun, ister yönelme durumuyla çekimlenen adeylem olsun, ister tasarlama kipi olsun) kendi anlamını büyük ölçüde kaybetmiş ve bu öğenin

artık salt dilbilgisel bir işlev uygulamakta olduğudur. Yine de *-GAII* ulacının yerine *-mAgA*, *-sIn* gibi öğelerin geçebilmesi, bu öğelerin anlambilimsel benzerliği yüzündendir.

Bilindiği gibi, Hint-Avrupa dillerinin çoğunda yardımcı öğeler infinitiflerle birleşir. Haspelmath'a (1989, s. 288) göre, "infinitifin artzamanlı kökeni amaçlı ve adsal şekildir" ve "amaçlı bir şeklin infinitife dilbilgiselleşmesi, dünya dillerinde yaygın olan bir görüngüdür". Birçok Türk dilinde yardımcı yapılarda yönelme durumuyla çekimlenen bir adeylemin birleştirici işlevini görmesi, bu gelişmenin tipik bir örneğidir. *-GUKA*, *-mAgA*, *-(i)şKA*, *-(V)rGA* gibi biçimlerde ortaya çıkan, yönelme durumuyla çekimlenen adeylemler, dünya dillerinde yaygın bir gelişmeyi temsil etmektedir. Bu biçimler işlevsel açıdan infinitiflere denk düşer: Anlambilimsel yapıları ve sözdizimsel kullanışları Hint-Avrupa dillerinde bulunan infinitiflerinkine benzer.

6. Sonuçlar

Yukarıda gösterildiği gibi Eski Türkçe zamanlarında yardımcı eylemlerin amaçlı ulaçla birleşme eğilimi vardı. Bu ulacın kullanılması benzeşim neticesi olarak adsal bir yardımcı öge gösteren gereklilik ifadelerinde de ortaya çıkmaktadır. Özellikle Orta Türkçe çağından itibaren amaçlı ulacın yerini, yönelme durumuyla çekimlenen adeylemler (ki işlevsel açıdan amaçlı ulaca ve Hint-Avrupa dillerindeki infinitife denk düşer) ve tasarlama kipleri (ki işlevsel bakımdan subjonctife denk düşer) almaya başlamıştır. Bu eğilim Kıpçak, Oğuz ile Çağatay gruplarında saptanabilir, dolayısıyla Türk dil ailesinde büyük ölçüde yaygındır. Bu gelişimi, benzer yapılara sahip olan başka diller (Farsça, diğer İran dilleri, Avrupa dilleri) güçlendirmiş olabilir, ama kısmen Türk dillerinde içkin bir gelişme olarak açıklamak lazımdır.

Balkan dillerinin olası katkısına gelince, *-mAgA* birleştiricinin Batı Rumeli Türkçesinde o kadar önemli olması, Balkan dilleriyle dil ilişkisi sonucu olarak açıklanamaz; çünkü işlevsel açıdan benzeyen infinitif, bu dillerde ya büsbütün kaybolmuştur (Bulgarca) ya da marjinalleşmiştir (Sırpça, Rumence). Demek, *-mAgA*'nın yaygınlaşması Balkan dillerindeki infinitifin kaybolmasına tam ters düşen bir gelişmedir. (Bununla beraber komşu dillerin yüzyıllar önceki durumu bu şeklin yaygınlaşmasında bir katkı sunmuş olabilir.) Tasarlama kiplerinin kullanışı ise Balkan dillerinin yapılarından çok Farsçadakilerine benzer. Farsçada yardımcı yapılarda bağlı eylem, Türk dillerindekine benzer bir şekilde kipsel bir biçimle çekimlenir. Balkan dillerinde ise bağlı eylem, çoğunlukla bildirme kipinde verilir. (Rumencede üçüncü şahısta özel bir subjonctif şekil vardır, bunun ise Türk ağızlarında bütün şahıslarda bir tasarlama kipinin ortaya çıkmasına

yol açmış olması zayıf bir ihtimaldir.) Halbuki, Balkan dillerinde yardımcı yapılarda iki bitimli biçimin var olması, Türk tipi subjonctif yapıların yaygınlaşmasını desteklemiş olabilir.

Belli bir yapının herhangi bir sebepten bir dile girmesi, bu yapının sonra dilin içinde yaygınlaşmasına yol açabilir. Yönelme durumuyla çekimlenmiş adeylem veya tasarlama kiplerinin Batı Rumeli ağızlarında *korkmak*, *utanmak*, *unutmak* gibi eylemlerin tümleci olarak da kullanılması, muhtemelen kipsel ve kılınışsal yapılara biçimsel benzeşim neticesi olarak açıklanabilir.

Kaynaklar

- Drimba, Vladimir (2000). *Codex Comanicus. Édition diplomatique avec fac-similés*. Bucureşti: Editura Enciclopedică.
- Erdal, Marcel (2004). *A grammar of Old Turkic*. (Handbuch der Orientalistik 8/3.) Leiden – Boston: Brill.
- Ergin, Muharrem (1958). *Türk dil bilgisi*. (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 785.) İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Gencan, Tahir Nejat (³1975). *Dilbilgisi*. (TDK Yayınları 418.) İstanbul: Murat Matbaacılık.
- Hasenstab, Susanne (2010). *Das Rumänische im Kontext der Balkansprachbund-Theorie*. München: GRIN.
- Haspelmath, Martin (1989). From purposive to infinitive – a universal path of grammaticalization. *Folia Linguistica Historica* 10/1–2, 287–310.
- Hazai, György (1973). *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert. Untersuchungen an den Transkriptionstexten von Jakab Nagy de Harsány*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Johanson, Lars (1985). Isfahan – Moskva – Uppsala. Kring några medelaserbejdjanska handskrifter och stationerna på deras väg. *Svenska Forskningsinstitutet i Istanbul, Meddelanden* 10/1985, 26–44.
- Johanson, Lars (2012). Mood meets mood. In: Vanhove, Martine & Stolz, Thomas & Urdze, Aina & Otsuka, Hitomi (eds.). *Morphologies in contact*. (Studia Typologica/Supplements 10.) Berlin: Akademie Verlag, 195–203.
- Korkmaz, Zeynep (2003 [²2007]). *Türkiye Türkçesi grameri*. (TDK Yayınları 827.) Ankara.

- Kúnos, Ignaz (1907). *Materialien zur Kenntnis des rumelischen Türkisch. Türkische Volksmärchen aus Adakale*. Leipzig – New York: Rudolf Haupt.
- Németh, Julius (1965). *Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rentzsch, Julian (2013). *Modality in the Turkic languages. Form and meaning from a historical and comparative perspective*. Yayınlanmamış habilitasyon tezi, Mainz.